

PROJEKTIVNÍ METODY V DOPRAVNÍ PSYCHOLOGII

Karel Havlík

Od sedmdesátých let minulého století jsme v psychologickém středisku ČSAD n.p. Plzeň při vyšetřování profesionálních řidičů zkoušely vybrané projektivní psychodiagnostické metody. Od začátku bylo jasné, že stejně jako v psychologii práce, mají tyto techniky v dopravní psychologii některá omezení. Ukázalo se, že skupinová aplikace je, kromě Dia-Zulligerova testu a nedokončených vět, sotva možná. Oslabena zůstávala i výtěžnost. Nejen časová náročnost při administraci a interpretaci, ale zejména porozumění teorii projekce ve vztahu k osobnosti řidiče i k jeho životní a profesní historii, může psychologa odrazovat od užívání projektivních testů. Navíc bývá výsledek zatížen i subjektivně – praktickými zkušenostmi psychologa. **Nic z toho však nemůže zpochybnit mimořádnou výhodu projektivních technik – řidič nerozpozná důvod diagnostiky a tak nemá možnost zkreslit výsledky.**

Hlubší proniknutí do projektivních metod se neobejde bez studia odborných prací a zevrubnějších znalostí psychologie osobnosti především z pohledů percepčně kognitivního a dynamické psychologie. Znalost psychopatologie rozšířená o poznatky z psychiatrie, psychologie tvarové a psychologie vnímání, antropologie i neuropsychologie, jsou další disciplíny, jejichž poznání přispívá k využívání projektivních metod v celém rozsahu.

V praktické dopravní psychologii jsme v minulosti ověřovali Rorschacha, Behn-Rorschacha, Zulligera, Lüscherův test - krátký i komplexní, Test volby – ZRB, Baum-test, Hand test, FD test a test nedokončených vět pro řidiče.

Do psychodiagnostiky řidičů profesionálních i amatérů – žadatelů o vrácení ŘO a řidičů seniorů, jsme zařadili v průběhu více jak čtyř desítek let především metody: „**Rorschach, Zulliger, Lüscher test, Test volby – ZRB a Baum – test.**“

Nedokončené věty se staly neodmyslitelnou součástí našich anamnestických dotazníků typu ŽŘPH a doznaly specifických úprav, například pro neproblémové a problémové profesionální i amatérské řidiče – řidičky.

PROJEKTIVNÍ TECHNIKY U ŘIDIČŮ

Projektivní metody se orientují na celostní zkoumání osobnosti včetně latentních i nevědomých složek, umějí mapovat dynamiku osobnosti, vypovídají o intrapsychice člověka ve vztahu k sobě i k okolnímu světu a představují zrcadlo osobnosti charakterizované v dimenzích percepčně - kognitivních, intelektových, emočních, volních, motivačních, vztahových i sociálních.

Projektivní testy konfrontují jedince s rozmanitou podnětovou situací – jednoduchou, barevnou, strukturovanou, mnohvrstevnou a mnohoznačnou. Vyšetřovaná osoba vnímá a interpretuje předložené podnětové pole – projíkuje rysy, myšlení, emoce, potřeby, psychické i psychosomatické stavy, tendence, aktuální konflikty, reakce na stres anebo sama tvoří o sobě obraz.

Projektivní metody se člení na verbální – grafické – volby.

Projektivní metody se staly významným přínosem ve výběrové psychodiagnostice řidičů pro exponovanou dopravu a hlavně při individuálním vyšetřování problémových řidičů. Projekce umožňuje pojímat osobnost v celém rozmanitém spektru rysů, sklonů, potřeb aj., nahlédnout do její struktury, vnořit se do jejich hlubin, rozpoznat latentní náznaky i nevědomé aspekty a odhalit některé psychopatologické rysy i fenomény, zjistit míru stresové a frustrační odolnosti s možným tíhnutím řidiče selhávat s různým dopravním prostředkem (kamion, cisterna, tahač, autobus, osobní vůz) při různých příležitostech a v různých prostředích profesních i neprofesních a zejména v rozmanitých situacích i podmínkách v dopravním provozu.

Projektivní testy nacházely uplatnění při vyšetřování řidičů ČSAD na pozice náročných doprav – cisternová doprava ADR, přeprava supertěžkého nákladu, mezinárodní kamionová a autobusová doprava, vnitrostátní dálková autobusová doprava aj.

Stěžejním důvodem nasazení projektivních metod byla potřeba nalezení případných odchylek v psychice řidiče od norem daných profesiogramy jednotlivých doprav i úrovní pracovního prostředí. Za podstatné jsme považovali odkrytí u řidiče strukturu psychiky s inklinací k extro - introverzi, stresovou a frustrační odolnost, aktuální psychické problémy, pocity, potřeby i případné konflikty nebo náznaky psychopatologie. Pokusili jsme se tyto komponenty spojit s předpokládanými projevy při výkonu řidičské pozice u určitého typu vozidla, druhu dopravy a při určitém pracovním zadání a z toho plynoucí psychosomatické zátěže.

Nejčastěji jsme projektivní psychodiagnostické nástroje nasazovaly u řidičů problémových – selhávajících - například v kontaktu s cestujícími, spolupracovníky, nadřízenými, v opakovaných dopravních přestupcích - v nerespektování aktuální situace a podmínek v silničním provozu, ignorování profesních a řidičských formálních i neformálních pravidel, překračování rychlostního limitu, riskování, odmítání omezení, maření úředního rozhodnutí, požívání návykových omamných látek, nehodách z vlastní viny aj.

Vyšetřením jsme získali soubor hypotéz o dopravním charakteru řidiče a z toho jsme odvozovali jeho předpokládané dopravní chování. Hypotézy jsme ověřovaly dalšími projektivními a psychometrickými technikami. V popředí diagnostického procesu stálo srovnání výsledků projekce s životní, řidičskou a profesní historií řidiče. Nepostradatelnou pomůcku tvořila sada tvrdých dat - výpis z evidenční karty řidiče.

RORSCHACHOVA METODA

Jednou z hlavních předností Rorschacha je schopnost informovat o reakcích osobnosti řidiče v situaci kdy může disponovat jenom s vlastními zdroji. Jde v podstatě, při individuálním předkládání tabulek, o zkouškový stav. **Člověk se může při snímání testu projevat u jednotlivých tabulek a v některých okamžicích podobně jako v profesním životě, v partnerském vztahu nebo v rodině.**

Při protokolování Rorschacha jsme si opakovaně ověřili, že například ze selhání pouze u jedné tabulky, je možné hypoteticky odvozovat možnost selhání řidiče zejména v náročných stresových a konfliktních životních i pracovních situacích, v náročných a překvapivých dopravních podmínkách.

Rorschachův testovací materiál nedoznal od svého vzniku žádných změn, ale jeho teoretické zázemí s interpretačními systémy se obohatilo, ačkoliv původní tradiční zásady překonány nebyly. **Metoda je více dimenzionální a je schopna vypovídat o mnoha vrstvách normální a psychopatologické osobnosti.** Rorschachova globální platnost a potenciální všeobsáhlost byla některými výzkumy potvrzena i v oblasti dopravní psychologie uplatňované v silniční, železniční, lodní a letecké dopravě. Rorschach je schopen podat obraz o struktuře osobnosti, o percepčně kognitivních a psychodynamických procesech, aj.

V souladu s psychickými nároky různých doprav, mohou výsledky ROR experimentu napovědět například o kvalitě inteligence i jejích brzdách a poruchách, **o schopnostech organizačních, o úrovni koncentrace pozornosti, o způsobech reagování na rozmanité podněty v klasických i stresových podmínkách, o stupni a kvalitě praktického myšlení a praktické inteligence, o adaptabilitě či maladaptibilitě, o druhu emoční inteligence, o svědomitosti, odpovědnosti, spolehlivosti, opatrnosti, obezřetnosti, sebejistotě, sebekontroli, aktivitě, pasivitě, energičnosti, riskování, pedanterii, autoritativnosti, sebeprosazování, pseudojistotě, soběstačnosti, o nerespektování autority, o dominanci, submisivnosti, nezávislosti, volních vlastnostech, o sociálně psychických atributech – sklonech ke spolupráci, konvenčnosti, opozičnosti, o pohotovosti k úzkosti, strachu, depresi, o**

pocitech méněcennosti, viny, opuštěnosti, o potřebách uplatnění, uznání, bezpečí, lásky, o kvalitě emocí, o afektivitě, sensibilitě, o pružnosti či fixaci vnímání a myšlení, o vytrvalosti, o motivaci a pili, **sebeovládání, ctižádostivosti, o druzích a zaměření agresivity, vzdorovitosti, vztahovačnosti, náladovosti**, o míře sugestibility a o zaměření osobnosti k introverzi nebo k extroverzi, o aktuálním psychickém a psychosomatickém stavu a momentálních či minulých konfliktech, **o nejistotě, zranitelnosti, sklonech k rezignaci, selhávání**, o psychosomatických příznacích a onemocnění, přítomnosti psychopatologické symptomatologie, **narcismu**, psychopatii, psychose atd.

Aplikace Rorschacha v dopravní psychologii podobně jako v psychologii práce, má některá specifika spojená se znalostí profese. Výsledky našich šetření s Rorschachem opravňují k tvrzení, že tato projektivní metoda je schopna rozlišovat mezi osobami náchylnými k selhávání a osobami nenáchylnými.

Každý protokol osob opakovaně selhávajících v životě, v rodině, v mezilidských vztazích a v profesi, je nápadný a záleží na znalostech, praxi a zkušenostech rorschachisty, aby tuto nápadnost dobře rozpoznal a na jejím podkladě nasazoval odpovídající psychodiagnostické techniky k upřesnění hypotéz.

Rorschachova metoda je mnohostranná a pružná, vyžadující rorschachovsky tvořivě i racionálně myslet a intuitivně cítit, být přístupný neobvyklým a jedinečným fenoménům. Kdo umí poctivě kvantitativně a kvalitativně hodnotit výsledky protokolu s úžasem zjistí, že „bodovací skóry Rorschacha,“ mohou úspěšně konkurovat i testům struktury klasické a emoční inteligence.

Nevýhodou Rorschacha je jeho vysoká náročnost na čas, vzdělání, praxi a kreativitu. Mimořádně více času spotřebuje psycholog zejména pokud test provádí sporadicky. V psychologii dopravy proto bývá jeho individuální aplikace vzácnější a málo ekonomická.

Rorschach je tedy metodou pro dopravní psychodiagnostiku prospěšnou, protože podá zpravidla velmi užitečné hypotetické informace především o řidičích s inklinací k malaadaptivitě, impulsivnosti, úzkosti, k riskování a k agresivitě, o profesionálních řidičích pracujících pod neúměrným stresem, kteří musejí překonávat nejednu nebezpečnou situaci a hlavně o „vybodovaných řidičích“ – žadatelů o řidičské oprávnění, s podezřením na výskyt psychopatologických rysů nebo poruchy osobnosti.

- V dopravní psychodiagnostice je vhodné Rorschacha využívat k objasnění příčin selhání u problémových řidičů, při zpracování soudně znaleckých posudků a při výběru řidičů pro exponované dopravní profese.
- Rorschachův test se snímá u řidičů v souladu s Rorschachovými zásadami a tak se také interpretuje s přihlédnutím k některým zvláštnostem dopravní psychologie.
- K upřesnění a z efektivnění interpretace Rorschachova protokolu se aplikuje přehledné hodnotící znakové schéma HZ systém – 018 / 013, upravené pro dopravní psychologii a psychologii práce a organizace.
- Snímání Rorschacha trvá obvykle u řidičů 25 – 35 minut včetně Morgenthalerova experimentu.
- Výsledky Rorschachova protokolu považujeme za hypotézy, pokud nejsou ověřeny a potvrzeny dalšími projektivními a psychometrickými testy.
- U řidičů se pohyboval průměrný počet odpovědí v protokolu od 14 do 22, takže Exnerův americký statistický systém zřejmě nemá v dopravní psychodiagnostice valnou šanci.
- V ROR vytvářejí odpovědi vzájemný vztah mezi sebou i mezi tabulkami a mohou vznikat kombinační průniky. Vždy se musí tento vztah brát v úvahu. Šok či selhání u určité tabulky nebo někdy i jediná odpověď u určité tabulky, obvykle komplexová, může vydat diagnosticky za mnohé jiné a může vévodit hypotézám.

ZULLIGERŮV DIA A TABULKOVÝ TEST

V dopravní psychologii není Zulliger novinkou. Ve Švýcarsku se osvědčil již ve čtyřicátých letech minulého století při výběru řidičů tramvají. Naše takřka pětadvacetiletá zkušenosti práce s tabulkovým a Dia Zulligerovým testem u devíti tisíc zejména profesionálních řidičů, potvrdily, že pouhé tři tabulky mohou vyvolat velmi citlivé reakce a dokáží zachytit výraznější odchylky ve struktuře osobnosti, signalizovat psychopatologické rysy i fenomény a predikovat lidské selhání v mezních životních i rozmanitých řídičských situacích, byť diagnostický záběr je u Zulligera proti klasické Rorschachově metodě dost zúžený.

Projektivní metoda umožnila v krátké době poznat hypotetický obrys struktury osobnosti řidiče. Zulligerův test s naším interpretačním systémem zpracovaným pro **potřeby dopravní psychologie**, informuje o rysech, sklonech, potřebách i motivech osobnosti a dokáže zachytit stopy některých odchylek, rizikových vlastností či náznaky psychopatologických rysů a napoví o poruchách osobnosti i o apercpci, o způsobu prožívání, reagování apod.

Zulligerův test může předkládat o řidiči informace o extroverzi – introverzi, kvalitě adaptability a sociability, o emotivitě a emoční kontrole, hloubce a bohatosti prožívání, o složkách emoční inteligence, sensitivnosti, o kvalitě a zaměření inteligence a jejích brzdách, **o flexibilním či stereotypním vnímání a myšlení, o maskulinních a feminních postojích, vzdoru k autoritě, opozičnosti, vztahovačnosti, dominanci, sebeprosazování, agresivitě, impulsivnosti, narcismu, o kvalitě koncentrace pozornosti, o pohotovosti k ostražitosti a předvídavosti a o souboru potřeb, pocitů i sklonů.**

Test může upozornit na tendence k selhávání anebo odhalit náchylnost k selhání za kritických situací v dopravě a zejména v okamžicích kdy je člověk odkázán sám na sebe. Výsledky snímání Zulligera, které ve shodě se zahraničními rorschachovskými experty pokládáme za **pracovní hypotézu**, nám předložily podněty pro aplikaci dalších metod, které mohly hypotézy potvrdit, rozvinout, upřesnit a jen výjimečně potlačit.

Vše jsme hodnotili v kontextu s anamnestickými daty o životní a o řídičské historii, pozorováním, rozhovorem, referencemi a s výsledky metod celé testové baterie.

- V dopravní psychologii se Zulliger ukázal jako efektivní psychodiagnostický nástroj při výběrových vyšetřování adeptů na exponované druhy doprav a zejména u řidičů problémových – žadatelů o řídičské oprávnění.
- Zulliger přispěl zejména u řidičů potrestaných za užívání alkoholu nebo drog k objasnění příčin selhání, k nalezení psychopatologických znaků s naznačením možné recidivy.
- Pro tabulkového Zulligera platí všechny zásady uplatňované při snímání Rorschacha.
- Protokol Dia - Zulliger nás již na první pohled informoval o **patologii a normě**. Nežřídka signalizoval podezření na neurózu, na náznaky poruchy osobnosti, na podezření o disharmonickém vývoji a dokonce na organický psychosyndrom, epilepsii, sexuální úchylku...
- Výskyt komplexových odpovědi u některých tabulek přispěl k poznání aktuálního stavu řidiče nebo k odhalení jeho minulých a přítomných zážitků i odchylek
- Před započítím práce s Dia- Z – Testem je žádoucí důkladné seznámení se s ukázkovými typy vzorového signování pro každou tabulku,
- Vždy je nutné mít k dispozici lokalizační tabulky,
- S interpretacemi, u kterých není jasný způsob signování, je třeba postupovat velice obezřetně. Doporučuji raději nesignovat a popsat interpretaci, pokud to jde, podle inquiry anebo se poradit se zkušeným rorschachovským praktikem,

- Přesnost signování je u Zulligera zvláště důležitá, vzhledem k malému počtu tabulek a někdy i k velmi malému počtu odpovědí. U Zulligera může vydat jedna odpověď za tři odpovědi v ROR.
- K interpretaci nikdy nelze přistupovat mechanisticky, ale tak jak je doporučeno při interpretaci Rorschachova testu.
- Je žádoucí interpretaci Zulligera pojímat racionálně, ale také intuitivně, hypoteticky a především kriticky, z více pohledů a v širších souvislostech.
- Průměrný počet odpovědí se u Zulligera pohybuje u řidičů od 9-12 a čas protokolování 6 – 9 minut.
- Zulligerovy protokoly bývají obvykle chudší a nemohou obsahovat vše citované, ale upozorní na nežádoucí řidičské vlastnosti a pohotovost k nestandardnímu chování.

PROJEKTIVNÍ TEST VOLBY – ZRB

Projektivní Test volby – ZRB vycházející z Rorschachova zařazovacího systému, jsem po pětácti letech experimentů uvedl do dopravně psychologické praxe. Originální projektivní technika slouží k efektivním výběrovým vyšetření řidičů pro exponované a rizikové druhy silniční dopravy a hlavně pro upřesnění psychodiagnostiky vybudovaných i psychosomaticky zatížených řidičů.

Test dokáže orientačně rozlišit řidiče s problémovými vlastnostmi a upozornit na **hypotetickou přítomnost** psychopatologických a psychosomatických fenoménů.

Testový soubor tvoří šest vybraných tabulek **Zulligera, Rorschacha a Behn-Rorschacha + jedna úvodní – zahřívací.**

Způsob administrace je individuální - formou sešitovou (A4), nebo skupinový - data projektorem. Řidič má odpovědět na rorschachovský dotaz: „**Co by to mohlo být?**“

Volba odpovědi je usnadněna nabídkou sedmi vybraných odpovědí (standardních +patognomických) pro každý obrázek. Řidič volí odpověď, která se podle jeho názoru nejvíce s obrázkem shoduje.

Test má orientační kvantitativní psychometrické hodnocení a hodnocení kvalitativní podle Rorschachových a Zulligerových zásad.

Projektivní Test volby – ZRB je upravený pro potřeby dopravní psychologie a předkládá **hypotézy o rysových charakteristikách osobnosti**, z kterých lze usuzovat na předpokládané dopravní chování, na schopnosti řidiče přizpůsobovat se realitě, na emoční i sociální přizpůsobivost a na extrovertní či introvertní ladění.

Analýzou odpovědí na předkládané obrázky získáme výpověď například o **negativních řidičských sklonech** - k nepřizpůsobivosti, úzkosti, depresi, hněvivosti, hostilitě, agresivitě, opozičnosti, sebespozorování, kritičnosti, k rizikovosti, k povrchnosti, sensitivnosti, dominanci, impulsivnosti, k narcismu, k rozumovému selhávání...

Sklonech pozitivních – k pochybovačnosti, nedůvěřivosti, ostražitosti, nezávislosti, soběstačnosti, přizpůsobivosti, sebejistotě, k odpovědnosti, svědomitosti, důslednosti, spolehlivosti, sebeovládání, sebekontroly, stresové a frustrační odolnosti, konformitě, sociabilitě (prosociální postoje), empatii...

Test může informovat o psychosomatické symptomatologii, psychosomatické citlivosti a momentálním psychosomatickým onemocněním, například o přítomnosti hypertenze, o tíhnutí k alkoholové nebo drogové závislosti, o chování typu A, o pocitech méněcennosti, nadřazenosti, o potřebách uznání, volnosti, převahy, jistoty a bezpečí.

- Tabulky testu se předkládají stejně jako u Dia-Z- testu – pouze v poloze A.
- Čas kvantitativního hodnocení: maximálně 3 minuty a interpretace: odpovědi trvá u znalců projekce do 8 - 10 minut.
- Vhodnost testu se potvrdila zejména u psychodiagnostiky řidičů problémových – vyhodovaných.
- Test umí hypoteticky popsat možné příčiny selhání řidiče a přispět k predikci dopravního chování.
- Zvolené odpovědi se zpravidla liší podle druhu selhání řidiče – **N** = nehody a přestupky, **A** = požití alkoholu, **D** = požití drog.
- Praxe z vyšetření testem volby bezmála tři tisíc řidičů zmíněných kategorií ukázala na typickou volbu odpovědi řidičů k obrázkům v závislosti na druhu jejich selhání.
- Test volby – ZRB v **alternativní podobě pro kategorie řidičů A a D** takřka spolehlivě odhalí podezření ze závislosti na omamných látkách.

LÜSCHERŮV OSMIBAREVNÝ SUBTEST

Lüscherův test jsme v Psychologickém středisku ČSAD Plzeň a v Centru psychologie práce aplikovali od sedmdesátých let u více jak dvaceti tisíc řidičů. Nejde o test a příručku vydané Psychodiagnostikou po roce 1990 anebo o test převedený do počítačové verze, jejichž spolehlivost se zdá pochybná a pro dopravní psychologii nepoužitelná.

Náš test, upravený pro potřeby dopravní psychologie, vychází z původního švýcarského originálu z konce šedesátých let a je aplikován v původní originální barevné škále ve vertikální podobě. Interpretační schéma testu prošlo řadou korekcí tak, aby vyhovovalo dopravní psychodiagnostice v souladu s předpokládaným dopravním chováním řidiče.

Test hypoteticky signalizuje, spolu s Lüscherovým orientačním testem šedi, aktuální psychosomatický stav vyšetřovaného řidiče a upozorňuje na některé jeho trvalejší rysy, sklony, potřeby a motivy. Předkládá se proto v úvodu a někdy i na konci vyšetření.

Znalec LT vyčte, na podkladě letitých zkušeností, ze souboru osmi barev například **hypotetickou inklinaci** k extroverzi – introverzi, možné sklony k emoční vzrušivosti (tenze) nebo plachosti, k prožívání, k nezávislosti, dominanci, sebeprosazování a sebekontrolé v dopravním provozu, pragmatičnosti, narcismu, pohrdání autoritou v dopravě, k senzitivitě a hypersenzitivitě, úzkostnosti, empatii, psychosomatické citlivosti, k iritabilitě, nedůtklivosti, netrpělivosti, neklidu, nekonfliktnosti a obezřetnosti v dopravním provozu, stupni stresové a frustrační odolnosti, impulsivnosti, agresivnosti, hostilitě a hněvivosti, aj.

Test může naznačit momentálně **dominující potřeby** - například klidu, souladu, uznání, jistoty, lásky, důstojnosti, převahy, uplatnění, souladu aj. a **motivaci** k pracovní činnosti, k vztahu k druhým lidem i k nadřízeným, k spolupráci, k toleranci...

Test šedi může vypovídat o aktuálním psychickém stavu řidiče, o jeho náladě, stresové odolnosti, přítomnosti tenzí a o jeho postoji k psychologickému vyšetření.

- Výsledky LT jsou samozřejmě hypotetické a ověřují se následnými technikami, anamnestickými daty, zdravotní dokumentací a zejména daty tvrdými z EKŘ.
- Administrace testu se provádí převážně individuálně i když jsme ji ve středisku ČSAD zkoušeli také skupinově. Čas administrace je přibližně 3 minuty.
- Orientační interpretace trvá znalci metody kolem osmi minut a stává se podkladem pro exploraci a upřesnění alternativní testové baterie.
- Praxe ukázala souznění výsledků Lüscherova subtestu v dopravní psychodiagnostice s výsledky projektivního Testu volby - ZRB.

KOCHŮV TEST STROMU

Po našem přeložení knihy DER BAUMTEST vydané v roce 1972 nakladatelstvím Hans Huber jsme začali v dopravní psychodiagnostice tuto projektivní techniku, která koncepčně vychází ze studia mýtů, archetypů, grafologie, psychoanalýzy a zčásti i z Jungovy typologie, častěji používat při individuální psychodiagnostice profesionálního řidiče – nehodáře.

Švýcarský psychiatr a tvůrce analytické psychologie Karl Gustav Jung sepsal v knize „O kořenech vědomí“ (1955) kapitolu **Filozofický strom**. Zajímavé jsou i poznatky Henryho M. Stanleeye uvedené v díle „V temné Africe“, kde **přirovnává jednotlivé stromy k lidem a skupiny stromů ke společenským skupinám**.

Autor píše: „*Je to zvláštní sociologický úkaz analogický s člověkem a s lidskou společností. V podstatě je les jakousi scénérií kde vidíme stromy mladé, jiné již zralé, dospělé i jejich děti a uprostřed se zdvihá suchý, vetšý starý strom. Stromy se rodí a umírají. Jejich smrt může být jako u člověka výsledkem stáří, nemoci, zranění apod.*“

Člověk je spojen s lesem od nepaměti. Les mu poskytoval obživu i ochranu, představoval pro něho **dobro i zlo**. Základní schéma stromu, podle Kocha, je čtyřramenný kříž, který odpovídá stromu právě tak dobře jako lidská postava s roztaženými pažemi. Oběma je také základem stejná symbolika, která přesahuje individualitu člověka, a kterou je možné smyslově vnímat. Symboly se nacházejí na základě analogie mezi smyslovým a duchovním světem. Mají mnoho významů kladných i záporných. Strom, jako cosi prapůvodního, je i představitelem plodnosti. **Člověk žil tisíce let ve společenství stromů a stromy vždy působily na jeho smysly a hlavně na lidské duševno**.

Autor tedy srovnává strom s vývojem člověka a nachází řadu srovnání, které využívá i v diagnostických závěrech. Strom býval často antropomorfizován. Vzpomeňme na přísloví „**Silný jako dub, slabý jako věchýtek**.“ Na kresbě Koch například rozlišuje pravou a levou stranu, kmen, kořeny, korunu aj. Kresba stromu má určitý průnik do diagnostiky osobnosti.

V dopravní psychologii jsme Baum test aplikovali příležitostně zejména u problémových profesionálních a vybudovaných řidičů, jako doplněk v úvodu vyšetření snímaných projektivních technik.

Administrace testu je jednoduchá, Řidiči dáme instrukci: „*Nakreslete nějaký ovocný strom tak dobře, jak to umíte,*“ a měkkou tužkou s listem formátu A4.

Instrukce: „*Namalujte jak nejlépe umíte nějaký strom, ale aby nebyl jehličnatý,*“ se také používá. Řidiči ponecháme naprostou volnost a dostatek času.

Kresba informuje na první pohled například o tendencích k extroverzi - introverzi, dominanci – submisí, úzkosti atd. Kresbu řidiče jsme hodnotili z několika hledisek včetně grafologických i z hlediska statistiky různých znaků Kochem uváděných. Postupovali jsme od zmíněných základních dimenzí k detailům.

Kresba stromů může předložit hypotézy o rysech, sklonech, potřebách a pocitech člověka, například o přizpůsobivosti, o emoční oblasti – prožívání, citlivosti, přecitlivělosti, náladovosti, vznětlivosti, úzkostnosti, agresivnosti, o vytrvalosti, povrchnosti, koncentrovanosti, disciplinovanosti, uzavřenosti, otevřenosti, nevypočitatelnosti, impulsivnosti, neukázněnosti, nedůtklivosti, konfliktnosti, naruživosti, požívačnosti, podrážděnosti, umíněnosti ...

- Interpretace kresby je náročná a opatrnosti nikdy nezbývá.
- Praxe ukázala na shodnost mnohých výsledných položek testu stromu s položkami v Lüscherově, Zulligerově, Rorschachově testu a v Testu volby-ZRB.
- Výsledek Baum testu reprezentuje v dopravní psychodiagnostice vhodnou pomůcku pro doplnění komplexního obrazu osobnosti řidiče.
- Pravidlo aplikovat Baum test při každém vyšetření řidičů u nás neplatilo.

WAGNERŮV HAND TEST

V čase narození českého psychologa a psychoterapeuta PhDr. Martina Lečbycha, Ph.D., dnešního teoretického znalce Hand testu i Rorschacha a autora nedávno vydané monografie „**Wagnerův Hand test – aplikace ve výzkumu a praxi**“, jsme začali v praktické dopravní psychologii v podnicích ČSAD zkoušet projektivní **Test ruky**.

Řidič měl odpovědět na dotaz: **Co může obrázek ruky znázorňovat?** Hodnotil se obsah odpovědi – zda popisují například náklonnost, upřímnost, toleranci, vzájemnost, závislost, předvádění se, nezávislost, direktivnost, agresivitu, aktivitu, pasivitu, strach, úzkost, napětí aj.

Autor testu seřadil uvedené složky odpovědi do čtyř oblastí:

1. Interpersonální odpovědi se vztahem k druhým lidem.
2. Enviromentální odpovědi ve vztahu k neosobní oblasti a k neosobnímu prostředí.
3. Maladaptivní odpovědi zahrnují formulace se znaky slabosti, rezignace, selhávání.
4. Odpovědi vyjadřující narušenou adaptabilitu či slabší kontakt s realitou.

Alternativní techniku zpracoval pro tehdejších asi patnáct dopravních psychologů v ČR, před několika léty zesnulý vedoucí dopravně psychologického oddělení ÚSMD Praha PhDr. Eduard Bakalář, CSc. a doporučil interpretovat z odpovědí na obrázky Hand testu pouze dva faktory bezprostředně souvisejícími s problémovými řidiči – **prestížně soutěživé a agresivní tendence**.

Návrh na detekci zmíněných osobnostních vlastností a sklonů zdůvodnil Bakalář jejich častou manifestací v dopravním provozu – rychlá jízda, rizikové předjíždění, sebeprosazování, předvádění se, soutěživost, exhibicionismus, vyhrožování, nadávky, troubení, gesta aj.

Bakalář vycházel, v souladu s Wagnerovou koncepcí, (E.E. Wagner 1971) z úvahy, že do obrázků rukou bude řidič, podobně jako u Rorschacha a Zulligera, projíkovat tendence, které jsou mu vlastní.

„Jedním z nejčastějších osobnostních rysů u řidičů – nehodářů - je nadměrná, tj. původnímu podnětu již neúměrná agresivita. Je-li řidič nositelem agresivních tendencí (rysů, sklonů, postojů apod.) – napsal v roce 1985 Eduard Bakalář – pak se tyto tendence prosadí i do relativně málo strukturovaného materiálu – kresby ruky – tak, že ruce budou při interpretaci participovány jako zúčastněné v některém z druhů agresivních činností.“

„Podnět lidské ruky – uvedl ve své publikaci psycholog Lečbych – je vnímán jako nástroj interakce se světem.“

Za jednu z předností testu se považuje jednoduchost testového materiálu – devět zobrazených rukou a srozumitelnost instrukce.

Výsledky Hand testu mohou informovat, kromě výše uvedených faktorů, například o tendencích k náklonnosti, přátelství, sociabilitě, úzkosti, agresivitě, nepřátelství, přizpůsobivosti, nepřizpůsobivosti, komunikativnosti, závislosti, exhibici, aktivitě, pasivitě, tenzích, obavách, strachu aj.

Při snímání Hand testu u řidičů dopravního podniku ČSAD v polovině osmdesátých let trvala:

- individuální administrace přibližně 12 až 15 minut a
- vyhodnocení s interpretací bylo poněkud časově náročnější (40-50 minut) ale se vzrůstajícím počtem protokolů a nasbíráním zkušeností, by se mohl čas zkrátit.

Po několika pokusech s individuální aplikací Hand testu jsme od metody v dopravní psychodiagnostice upustili. Důvodem nebyla jen omezená informační kapacita metody, ale hlavně její takřka nemožné uplatnění při tradičním skupinovém výběrovém vyšetřování profesionálních řidičů pro různé druhy doprav. Předpokládali jsme značnou časovou náročnost potřebnou k instrukci a promítání deseti karet (desátá prázdná) Hand testu pro deset řidičů současně – standard našeho skupinového vyšetření v ČSAD Plzeň.

V porovnání s promítáním tří tabulek Dia-Zulligerova testu šlo o neefektivní způsob s nejistým výsledkem.

Test se sice ukázal úspěšnější při individuální psychodiagnostice selhávajících řidičů – opakované přestupky, nehody z vlastní viny, alkohol - ale jeho výsledná účinnost zůstala v porovnání s tabulkovými Rorschachem a Zulligerem výrazně omezená. Nemohl například postihnout sklon k závislosti na alkoholu nebo drogách.

Efektivitu a stupeň výtěžnosti podstatných dat v kontextu s profesí i náročností dopravy, racionální způsob administrace a rychlou orientační interpretaci, jakou vykazuje projektivní Dia-Zulligerův test nebo projektivní Test volby – ZRB při diagnostice řidičů, nemohl a ani dnes nemůže Hand test, byť i v počítačovém provedení, překonat.

Naše zkušenosti s Hand testem nebyly tehdy příznivé, nicméně to neznamená, že by test neměl místo v dopravní psychologii. Pokud výsledky Hand testu budou srovnávány, jak doporučil Bakalář, s výsledky dotazníků MB-30, MA-Sullivanem, Spidem, Ihavezem aj. a také s projektivními testy, dodávám - například Zulligerem, Lüscherem, Testem volby – ZRB, Baum T, sotva lze o jejich užitečnosti pochybovat.

Nově upravená a přehledně i racionálně zpracovaná příručka Hand testu dr. Martinem Lečbychem je příslibem, že se HT nyní v dopravní psychologii přece jen ujme. Počítačový program HT podstatně zrychluje a usnadňuje vyhodnocení a předkládá soubor hypotéz. Interpretace hypotéz je věcí dopravního psychologa, aby je dokázal spojit s pozicí řidiče.

Většina položek Hand testu sice neměla a ani v počítačové verzi nemá přímou souvislost s dopravní psychodiagnostikou, ale přínosem mohou být výsledky sloučených položek například MAL- WITH – PATH - AOR- AOS. Celkový čas interpretace nového systému HT se zkrátí zhruba na 30 minut.

Lečbychův HT může dnes podpořit dopravní psychodiagnostiku, zejména pokud bude využit při individuálním vyšetření problémového řidiče s podezřením na agresivní (AGG) nebo prestižně soutěživou orientaci (EXH).

Při výběrových řízeních na pozice řidičů různých doprav nebývá aplikace HT vždy potřebná.

(Komparace výsledků HT, LT a Testu volby - ZRB je uvedena v Metodické příručce Testu volby-ZRB vydané CPP Plzeň – Klatovy.)

FIGURE DRAWING TEST

Baltruschův Figure drawing test je doménou psychologů v klinické praxi. Pokusili jsme se jej v osmdesátých letech aplikovat i v dopravní psychologii zejména u některých řidičů autobusů, kteří mívali interpersonální problémy s cestujícími a při poradenství pro řidiče v rozvodovém řízení nebo po selhání v dopravě.

Kresby představují nejstarší a nejpůvodnější výrazovou formu lidského duševního života. Experimenty s výtvarným vyjádřením emocí se datují od konce předminulého století.

Vztah mezi kresbou a osobností je obdobný jako vztah mezi volbou barev či volbou odpovědí k obrázkům.

Kresba prokázala schopnost projekce, pronikla do osobnosti a prozradila část vědomých i nevědomých rysů, sklonů, potřeb i motivů.

FDT dovoluje na základě třiceti znaků zkoumat osobnostní aspekty:

- adaptabilitu, extroverzi, introverzi, integritu ve vztahu k světu
- emoční život, afektivitu i sexuální postoje
- aktivitu, pasivitu, sebedůvěru, konflikty, agresivitu, úzkost aj.

FDT se provádí výhradně individuálně s účastí psychologa.

Instrukce zní: „*Nakreslete úplnou lidskou postavu.*“

Administrace není časově ohraničená. Interpretace je zdlouhavější a stojí na obecných zásadách uplatňovaných u projektivních technik.

Výsledek testu dává nahlédnout na celou osobnost i na úhel pohledu z jakého na svět hledí vyšetřovaný jedinec.

V naší dopravní psychodiagnostice se test lidské postavy uplatnil sporadicky a vždy si vyžádal příliš času. Zavrňovat ho nelze. Kdo umějí s FDT pracovat, těm se může podařit získat soubor hypotetických podnětů, které poslouží k exploraci, k rozvinutí vyšetření a jeho zacílení žádoucím směrem.

NEDOKONČENÉ VĚTY PRO ŘIDIČE

Nedokončené věty patří k osvědčeným projektivním technikám klinické psychologie a v dopravní psychologii se zabydly až koncem šedesátých let, v době, kdy se rodily první testové baterie na pracovištích armádních psychologů. Na rozdíl od klinické psychologie se dostalo v dopravní psychologii nedokončeným větám širšího záběru.

Obsah vět pro řidiče zahrnuje kromě poznání některých aspektů osobnosti i náhled řidiče na profesní nároky a na odborné znalosti, na hodnocení dopravního charakteru a dopravního chování z hledisek sociálně psychologických, řidičské praxe i zkušeností.

Ostatně důkazem budiž výňatek z našich prvních testů nedokončených vět z roku 1972:

Když mám na vozidle poruchu tak... Za nejdůležitější vlastnost řidiče považuji... Myslím si, že ti kdo na jiné troubí a blikají jsou... Zkušený řidič se pozná podle... Viny za nehodu v nepříznivém počasí (mlha, sníh) má... Agresivita za volantem se projevuje... Dopravní předpisy pokládám... Řidič se vyvaruje selhání tím, že... Při jízdě mi nejvíc vadí... Za hlavní schopnost řidiče považuji... Úspěšný řidič se neobejde... Když vidím tragickou havárii... O chodcích se řidiči domnívají... Kdo se cítí při jízdě nejistý... Kdo neposkytne při nehodě první pomoc... Člověk za volantem má myslet na...

Nedokončené věty se staly od sedmdesátých let v naší dopravně psychologické praxi nedílnou součástí anamnestických dotazníků, která zjišťují data z životní, řidičské a profesionální historie.

Věty se obsahově liší v závislosti na typu dotazníku pro řidiče profesionální, amatérské, řidiče problémové a neproblémové, řidiče potrestané za požití omamných látek, za přestupky a nehody z vlastní viny, za maření úředního rozhodnutí atd.

Věty jsou sestaveny tak, aby upozornily na případné osobnostní, odborné a řidičské náznaky odlišné od normy, které se mohou projevovat v dopravním chování. Věty jsou také vhodným podnětem k exploraci a mohou přispět ke korekci některých závěrů vyšetření.

Pro ilustraci uvádím pár vybraných vět z dotazníků určených pro problémové – vybodované řidiče:

Řidič se vyvaruje nehody tím, že... Nejvíce přestupků se dopouští... Agresivní řidič se projevuje... Alkohol se před jízdou a při jízdě napijí... Rychlost často překračují... Řidiči jsou netrpěliví, když... Řídit pod vlivem alkoholu... Člověk, který jednou začal s pitím alkoholu... Při jízdě riskují lidé... Řídit pod vlivem drog je... Nejlépe se člověk uvolní po...

O tom jaký mají věty smysl svědčí krátká ukázka sady nedokončených vět doplněných sedmdesátiletým řidičem autobusu ČSAD Plzeň s padesátiletou praxí a s 3 500 000 km ujetých bez nehod a přestupků:

*Za nejdůležitější vlastnosti řidiče považuji... rozumné a rozvážené počínání a ohled na ostatní
Řidič se vyvaruje nehody tím... že jezdí soustředěně a opatrně
Kdo na druhé vozidlo bliká a troubí... je blázen a nepatří za volant
Bodový systém považuji... za účelný a správný
Často mě trápí... vysoká rychlost jiných řidičů
Při řízení myslím... na vše co může ohrozit moji jízdu
Řidič se má... věnovat řízení
Svoji práci považuji... za dobrou, ale náročnou
Dopravně psychologické vyšetření... je velmi důležité pro každého řidiče
Nenechám se... ničím vyvést z klidu
Vím, že se musím... před jízdou dobře vyspat a ničím se nečervit.*

ZÁVĚREČNÉ POZNÁMKY

V jedenadvacátém století proniká i u nás do projektivních metod aplikovaných v dopravní psychodiagnostice počítačová technika zavánějící psychometrikou. Někde s výsledky úspěšnějšími a jinde s pochybnějšími. Počítačový program není všemocný, nepostihne a smysluplně nezkombinuje vše co projekce nabízí a tak může předkládat i data osekaná. Počítač pracuje s tím, co k zpracování přijme a není schopen například zaznamenat strukturované podněty, šokové a zvláštní fenomény, komplexové odpovědi v ROR aj.

Výsledné hypotetické počítačové soubory přesto mohou usnadnit a podstatně zrychlit vyhodnocení testu a vytvořit základy pro interpretaci. Spoléhat však pouze na výpočty transformované do slov bývá ošidné. Obezřetnost je na místě.

Počítačová technika v psychologii spoří čas a souvisí s ekonomickými zásadami vyjádřenými slovy = výkon a zisk – snadno a hned. Ostatně peníze dnes sehrávají ústřední roli snad ve všem. Kursy, školení, přednášky i konzultace jsou finančně náročné a leckdy, v porovnání s odborným psychologickým přínosem, až předražené.

Vzpomínám jak počátkem devadesátých let, v době divokého kapitalismu, se zjevila v západních Čechách paní učitelka středního věku a školila pro kdekoho Baum-test. Pochopitelně za dobré peníze. Několik let poté jsme se obávali test stromu používat.

Dnešní školitelé projektivních metod pro řidiče jsou, na rozdíl od zmíněné učitelky, psychologové opředení pověstí uznávaných teoretiků. Seznamují s nejnovějšími zahraničními postupy v Rorschachově metodě především z USA, aniž by se příliš zabývali postupy tradičními ze **švýcarsko německé školy u nás zabydlené od první třetiny minulého století.** Učí například vyhodnocení projektivních metod pomocí počítače v oblastech tomu nepříliš nakloněných - v psychologii práce a organizace, v dopravní i foremní psychologii - v oborech vyžadujících kontext a specifické pojetí.

Záslužná to činnost. Žel, zdá se více teoretická než praktická. Navíc není například dostatečně prokázáno srovnání výsledků mezi našimi tradičními a tzv.moderními americkými rorschachovskými postupy zpracovanými počítačem. **Zůstává otázkou jaký počet Rorschachových protokolů přednášející odborníci snímali podle původní Bohmem doporučené metodiky v dopravní psychologii, aby rozpoznaly zvláštnosti osobnostních a profesních profilů řidičů nestejně náročných doprav a zjistili příčiny jejich selhávání v silničním provozu.**

Vypadá to, že si dnes může každý dělat co se mu zachce a prezentovat se jako vynikající odborník a nabízet teoretické statě zahlcené odkazy na zahraniční experty, avšak vlastní tvůrčí přístup a poznatky z praxe zpravidla ve statích chybějí. Preferuje se Exnerův americký rorschachovský unifikovaný systém včetně kódování, aniž by se seriózně porovnával s českým osvědčeným systémem zpracovaným i **pro potřeby psychologů práce a dopravy.**

Názky prosazovat jedinou a správnou rorschachovskou cestu jsou na pováženou. Že by se vracela historie v obráceném pořadí? Dnes to má být patrně cesta americká a v nedávné minulosti to byla cesta sovětská. Přitom v Rorschachově všestranném systému platí zákon kvantové fyziky – vše souvisí se vším - jeden Rorschachův znak nebo soubor znaků (trsy proměnných) kontrolují druhé. **Vše se posuzuje v souvislostech – jednotlivé odpovědi, trsy odpovědi pro každou tabulku i celý protokol.**

Dvěma i více cestami, nikoliv jedinou americkou dnes předkládanou, je tedy možné dospět k stejným výsledkům.

Přibližně od konce padesátých let se datuje v Československu renesance projektivních metod zejména Rorschacha. Tenkrát také žili skvělí znalci Rorschacha v Čechách i na Slovensku například **Eduard Urban, Svetožár Nevole a Gustav Dobrotka**. Teorii čerpali z překladů. Díky letité praxi ji neustále obohacovali a nové poznatky, které publikovali nebo hodlali publikovat v Československé psychologii, v Psychologii v ekonomické praxi a v jiných odborných časopisech lékařských zejména psychiatrických.

Připomeňme v tomto kontextu nadmíru podnětný a zajímavý text sepsaný prof. Urbanem s UK Praha sepsaný asi počátkem šedesátých let v Psychiatrické léčebně v Dobřanech u Plzně pod názvem „**Atypické užití Rorschachovských tabulí.**“

Dodnes vědomosti citovaných znalců ROR, navzdory přílivu těch amerických, neztratily na platnosti a v ledačems je předčí.

V osmdesátých letech se v ROR oblasti profilovali **Říčan, Šípek, Šebek, Ženatý, Morávek** s tradičním pojetím Rorschacha a v druhém desetiletí jedenadvacátého století přibyl **Telerovský a Lečbých** vyznávající americkou školu.

Česká kniha o královském projektivním nástroji – **Rorschachovské minipraktikum** - vyšla poprvé v ČR už v pětasedmdesátém (USMD Praha 1975) a další ucelenější a obsáhlejší – **Úvod do Rorschachovy metody** - pak v jedenaosmdesátém roce (Psychodiagnostika Brno – Bratislava 1981).

Přednášek o Rorschachu bývalo v Čechách sice poskrovnu, ale zdarma a pro každého. Neexistoval „elitní klub vyvolených expertů“ na projektivní techniky. Nekádrovalo se. Nikdo se nepovyšoval nad ostatní. Kdo nějakou projektivní metodu dobře znal, neskrblil znalostmi a rád se o ní podělil. Odborné diskuze prospívaly rozvoji zkušeností.

Ani o zahraniční literaturu ze SRN, z USA, Anglie, Švýcarska, Francie aj. nebyla nouze. Tvrdí-li někdo opak, nemá pravdu anebo nevěděl o existenci pražské prodejny zahraniční odborné literatury. Psychologických knih nepřeborně. Objednat bylo možné i originální testy například Zulligera, Rorschacha, Baum – T, TAT, Pyramidový barvový test, Hand T, aj. Dokonce i Exnerův The Rorschach Systéme (1969) a až počátkem tohoto století u nás znovu objevený Comprehensive Rorschach Systém - CS (1974), byly k mání. Americká statistická novinka, byť podložená exaktními výzkumy, tehdy nikoho neokouzila. **Pragmaticky myslící autor John E. Exner totiž vytvořil jakýsi nový integrující model osobnosti, sjednotil Rorschacha a skoncoval s klasickými rorschachovskými psychoanalytickými a psychodynamickými přístupy, v Československu desítky let běžně používanými.**

V letech 1974 až 1976 zakoupilo pro naše **dopravně psychologické středisko** vedení národního podniku **ČSAD Plzeň** ve zmíněném knihkupectví testy a spisy například **Junga, Bohma, Zulligera, Lüschera, Kocha** a dalších s tím, že zaplatil veškeré překlady. Vše jsme ochotně poskytovali ostatním psychologům. Konkurence se žádný tenkrát neobával. Peníze se nedraly do popředí. **Psychologové z psychiatrické léčebny v Dobřanech i Psychiatrické kliniky v Plzni – Doudlevcích a my ostatní, jsme mezi sebou směňovali překlady, nezištně si předávali informace a nové poznatky. Letití praktici, za všechny jmenujme známou již zesnulou PhDr. Blažkovou z psychiatrické kliniky MUDr. Vencovského, nezištně poučovali začátečníky a kdykoliv ochotně s nimi protokoly konzultovali.**

Ani jeden se tenkrát nestyděl podepsat pod recenze například o aplikaci Rorschacha v psychologii práce nebo Zulligera v dopravní psychologii a vypracoval ji obvykle do měsíce, zatímco dnes totéž a bez podpisu recenzenta trvá i měsíců deset. Nedlouhé, ale logicky i argumentačně vybroušené posudky sestavovali v minulosti odborníci znalí teorie a schopní doložit předkládané výhrady praktickými zkušenostmi. Zdá se, že dnešní recenzenti se mohou od nich mnohé přiučit,

Kdo se chtěl za socialismu učit, ten se naučil především samostudiem a hlavně cvičením - praktickým „tréninkem.“ Čím více ROR protokolů u duševně nemocných i zdravých klientů rozmanitých profesí včetně řidičů, dopravní psycholog snímal, tím více si prohluboval znalosti a o to více se musel vracet k zásadám projekce a neustále praxi konfrontovat s všestrannými vědomostmi o metodě.

Nejdůležitějším úkonem a časově náročným bylo přesné signování odpovědí. Teorie ani soustavně se rozrůstající rorschachovské signovací tabulky mnohdy nestačily. Vypracování závěrů z interpretace jednotlivých tabulek včetně zvláštních fenoménů a řady originálních odpovědí, ubíralo, se vzrůstajícím počtem sejmutých protokolů, na složitosti, nicméně překvapení a nové, dosud nepoznané jevy, nebývaly vzácností.

Nejednou se ukázalo jak může teorie pokulhávat za praxí a dospívalo se k některým faktům, které například renomovaný americký psycholog Exner také objevil a uvedl v Komprehensivním systému, a kterých si dávno před ním povšimli i naši psychologové soustavně Rorschacha užívající. Občas se také mýlil. Exner například usoudil, že ROR protokol o méně jak 14 odpovědích není validní.. Není to jisté. I deset odpovědí cosi napovídá, zvláště objeví-li se šokové fenomény a komplexové odpovědi. Z praxe víme, že protokol může být chudý, bohatší a přebohatý. Přesto má každý protokol svoji hodnotu. Je na znalci Rorschacha jak si sám poradí.

Od stvoření ROR uplyne sto let a stále platí základní validita – soulad hypotetického závěru s realitou. A je lhostejné zda se k výsledku dojde zjednodušeným systémem Exnerovým založeným převážně na kvantitativní klasifikaci anebo složitějším a uznávaným evropským Bohmovým, sázejícím více na kvalitu a tvůrčí potenciál.

A tak, kdo dobře ovládá tradiční Rorschachův způsob interpretace. opírá se o letitou praxi a dokáže u Rorschacha spojovat teoretické poznatky s praktickými, nemá zapotřebí americký „Komprehenzivní systém doplněný počítačovou nápovědou“ zavádět a platit nemalé peníze za absolvování kurzu.

Zasazování statistických metod do metod projektivních nemusí vždy být, zdá se, garancí spolehlivého a objektivního výsledku. Ani u psychometrických tabulek dotazníkových metod nelze dát za vše vyčíslené „ruku do ohně.“

Pokusy s převáděním projektivních technik do počítačové formy ještě nepřinášejí kýžené výsledky. Ostatně ani nemohou. Vypovídací hodnota zůstává omezená.

Práce s projektivními metodami se přirovnává k práci konstruktérské a vyžaduje, kromě rozsáhlých znalostí, tvůrčí, racionální, kritické, analytické i kombinační myšlení a rorschachovskou intuici. Na to zatím počítač nestačí.